

բարձր է կանգնած, չնայելով որ քրիստոնէական դաւանութեան մէջ պալաս են գիտնական միտք եւ գաղափար եւ բնագիտական մանրամասնութիւններ: Գիտութիւնը մինչեւ այժմ առաջ կգնայ, կանցնէ մի զօրութենից դէպի միւս զօրութիւն, կհասնէ հիանալի բարձրութեան եւ գերազանցութեան, բայց այնու ամենայնիւ նա դեռ եւս հասած չէ այրից ցփէ: Պատմական փորձը ցոյց կտայ, որ այս հանգամանքում գիտնականների եւ փիլիսոփաների խելքին եկած է շատ անգամ, թէ քրիստոնէութիւնը յետ ընկած է դարից եւ գիտութենից, եւ այլ եւս պիտանի չէ պատմութեան համար, բայց գործով միշտ կերելի որ քրիստոնէութիւնը դեռ եւս յառաջ է կանգնած գիտութենից, որովհետեւ նորա մէջ է գիտութեան եւ կեանքի այբ եւ քէն: Քրիստոնէութիւնը հաստատուած է այնպիսի հաստատ լէմի վերայ, որ առաջին դարից ց'երջին դարը այդ լէմի դէմ խորտակւած են եւ հերետիկոսներ եւ հալածողներ, բարբարոսներ, գիտութիւններ եւ կրիտիկոսներ: Պ. Դրէպէրը առաջինը չէ եւ ոչ վերջինը: Նորան կարելի է վերջինն ասել միայն աշխատութեան յատկութեան նայելով:

Ա. Վ.

ԲԻՍՈՒԹՈՒՆԻ ԲԵՒԵՌԱԳԻՐ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՆ,

ՈՐՈՆՑ ՄԷԿ ՄԱՍՆ ՀԱՅԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆԸ ԿՎԵՐԱԲԵՐՎԻ.

(«ԱՐԱՐԱՏ» յուլիս):

Երրորդ սիւնակը կրաղկանայ 14 յօդուածէ եւ ընդ ամենը 92 տող կպարունակէ:

Ա. Դարեհ թագաւորն կըսէ — Այնուհետեւ Յաքեւն Պարսի զօրքը խըրկեցի Վէշթասըփայի համար. ան զօրքով մեկնեցաւ: Փարսըվաի երկրին մէջ Փաթիքափանա քաղաքին մօտ ապստամբներուն հետ պատերազմեց. Որմիզդի ինձ օգնեց. Որմիզդի օգնութեամբ Վէշթասըփաի զօրքը բոլորովին կոտորեց ապստամբ զօրքը. Քէրմափարա ամսի սկիզբն էր որ այս պատերազմը տեղի ունեցաւ:

Բ. Դարեհ թագաւորն կըսէ — Այնուհետեւ երկրին ինձ հնազանդեցաւ, և այս է Փարսըվաի մէջ բրաժս:

Գ. Դարեհ թագաւորն կըսէ — Մարքուշ (Ֆրան մէջ margiana) երկիրն ինձմէ ապստամբեցաւ Քէրատա (Ֆրան, մէջ ared) անունով մարքուշցի անձ մի երկրին մեծ եղաւ։ Ետքը ես Պարսի բնակիչներէն Տարավէշէշ անունով անձ մի, որ Աէշթերմա Պէխթերիի (Bachriana) ծառաներէս էր, խրկեցի և անոր ըսի — Ողջութեամբ գնա՛ այն երկիրն, որ ինձ չճանաչանդ։ Ղարկ Եյնուհետեւ Տարավէշէշ զօրքով գնաց և մարքուշցիներուն հետ պատերազմեց։ Որմիզդ ինձ օգնութիւն ըրաւ։ Որմիզդի օգնութեամբ իմ զօրքը կոտորեց ապստամբ զօրքը Էթրեանթեա ամսի քսաներորդ օրն էր որ այս պատերազմը տեղի ունեցաւ։

Դ. Դարեհ թագաւորն կըսէ — Եյնուհետեւ երկիրն ինձ հնազանդեցաւ և այս է Պէխթերիի մէջ ըրածս։

Ե. Դարեհ թագաւորն կըսէ — Աէհնազըար (կամ Աէհնազտատ) անունով անձ մի, որ Պարս երկրի Եէշթեայ գաւառին մէջ Թազվա քաղաքը կրնակէր, երկրորդ անգամ վեր ելաւ և Պարս երկրին ըսաւ — Ես Խէրուշի որդի Պարթեան եմ։ Պարսի զօրքն, որ ինձմէ հեռի մնացած էր և իւր հայրենիքի մէջ էր անոր կողմն անցաւ, ապստամբեցաւ, և ան Պարսի թագաւոր եղաւ։

Զ. Դարեհ թագաւորն կըսէ Պարսի և Մարաց զօրքերն, որ իմ հետ էին, անոնց վրայ խրկեցի, և իմ ծառաներէն Արթվարէթ անունով մէկը հրամանատար կարգեցի, և ուրիշ զօրք մի ալ իմ ետեւէն Մարաստան գնաց։ Արթվարէթ զօրքով Պարսի կողմը գնաց, երբ Բէգհա Պարնի քաղաքներէն մէկը հասաւ Աէհնազըար, որ Պարթեա անունը կը կրէր, Արթվարէթի դէմ ելաւ, պատերազմ ըրին։ Որմիզդ ինձ օգնեց։ Որմիզդի օգնութեամբ իմ զօրքս Աէհնազըարի զօրքը բոլորովին կոտորեց։ Սարսվահրա ամսի տասներկրորդն էր որ այս պատերազմը տեղի ունեցաւ։

Է. Դարեհ թագաւորն կըսէ — Եյնուհետեւ Աէհնազըար իրեն հնազանդ եղող ձիաւորներով Պիաշեամարա փախաւ։ անկէ զօրքով յետ դառնալով Արթվարէթի հետ պատերազմը տեղի ունեցաւ։ Որմիզդ ինձ օգնեց։ Որմիզդի օգնութեամբ իմ զօրքը Աէհնազըարի զօրքը կոտորեց։ Քէրմափարա ամսի վեցերորդն էր որ այս պատերազմը տեղի ունեցաւ։ Աէհնազըար և անոր հնազանդ եղող մեծերն բռնուեցան։

Ը. Դարեհ թագաւորն կըսէ — Եյնուհետեւ Աէհնազըար և անոր հնազանդ եղող մեծերն Պարսի Ավատիտա քաղաքին մէջ.....

Թ. Դարեհ թագաւորն կըսէ — Եյն Աէհնազըարն, որ Պարթեա անունը կը կրէր, Էթրեանթի կողմը զօրք խրկեց էր, Պարսի ժողովուրդէն Աէյվանա անունով մէկի մի վրայ, որ իմ կողմանէ..... անձ մի այն զօրքին հրամանատար ըրեր էր, և անոնց ըսէր էր — Ողջութեամբ գնացէ՛ք։ Աէյվանան և այն երկիրն որ Դարեհին հնազանդութիւն կընեն զարկէք։ Ետքը Աէհնազըարի զօրքը Աէյվանայի վրա գնաց, Քապիշխանշ բերդին մօտ պատերազմը տեղի ունեցաւ։ Որմիզդ ինձ օգնեց, Որմիզդի օգնութեամբ իմ զօրքս ապստամբ զօրքը կոտորեց։ Ինձաքա ամսի տասներորդն էր որ

այս պատերազմն եղաւ։

Ժ. Դարե՛հ թագաւորն կըսէ — Ուրիշ անգամ ապստամբներն ժողովուրդ Վէյլանաի դէմ պատերազմ ելան. Բէտէ՛հնա վա զաւառին մէջ պատերազմ ըրին. Որմիզդ ինձ օգնութիւն ըրաւ. Որմիզդի օգնութեամբ իմ զօրքս բոլորովին կոտորեց ապստամբ զօրքը, Վէհնախնա ամսի ևօթերորդ օրն էր որ այս պատերազմը տեղի ունեցաւ։

ԺԱ. Դարե՛հ թագաւորն կըսէ — Այնուհետեւ այն մարդն, որ Վէհնաղրարի զօրքի հրամանատարն էր և որ Վէյլանաի դէմ պատերազմ խրկուած էր, ձիաւորներով փախաւ և գնաց Էրշատա բերդի այն կողմն որ Հէրվաթի երկիրն էր. Վէյլանա զօրքով անոր ևս ետէն գնաց մինչ Նափաթեա, հոն զան և զօրքի մեծերն բռնեց սպաննեց։

ԺԲ. Դարե՛հ թագաւորն կըսէ — Այնուհետեւ երկիրն ինձ հնազանդ եղաւ. այս է Հէրվաթիի մէջ ըրածս։

ԺԳ. Դարե՛հ թագաւորն կըսէ — Երբ Պարս և Մարաստան էի, Բարիլացիներն կրկին անգամ ինձմէ ապստամբեցան. Նընտիթաի որդի Էրկըհա (կամ Էրգհա) անունով Հայ մի, Բարիլոնի Տէհլաեանա զաւառէն վեր ելաւ և սուտ այսպէս ըսաւ — Ես Նապուէիթաի որդի Նապուի Էտրխէրան եմ, Ետքը Բարիլոն երկիրն ինձմէ ապստամբեցաւ և Էրգհաի կողմն անհաւ և ան Բարիլոնն առաւ և Բարիլոնի թագաւորն եղաւ։

ԺԴ. Դարե՛հ թագաւորն կըսէ — Այնուհետեւ ես Բարիլոն զօրք խրկեցի և իմ ծառաներէս մարացի Վիտաֆրա անունով մէկը հրամանատար կարգեցի և անոնց ըսի — Ողջութեամբ գնացէ՛ք. Բարիլոն երկրէն ո՛վ որ ինձ չհնազանդեր զարկէ՛ք, Վիտաֆրան զօրքով Բարիլոն գնաց. Որմիզդ ինձ օգնեց. Որմիզդի օգնութեամբ իմ զօրքս ապստամբ զօրքը զարկաւ. Վիտաֆրա Բարիլոնն առաւ . . . ամսի երկրորդն էր. (Ետքի երեք տողն աւերուած է և վերջին տողը գրուած է) սպանուեցաւ։

Զորքորդ սիւնակը կրաղկոնայ 19 յօդուածէ եւ ընդ ամենը 92 տող կապրուեալէ։

Ա. Դարե՛հ թագաւորն կըսէ — Այս է Բարիլոնի մէջ ըրած գործս։

Բ. Ըրածս այս է. Որմիզդի օգնութեամբ ամեն բան ըրի. այն ատենն որ երկիրներն ինձմէ ապստամբեցան 19 պատերազմ ըրի, Որմիզդի օգնութեամբ զանոնք զարկի. և 9 թագաւոր գերի ըրի — մէկը Մաքացի Բէմաթան, որ ստախօս էր և ըսեր էր — Ես Խէրուշի որդի Պարթեան եմ, և Պարսն ապստամբեցրեր էր. մէկը Օվճէհէցի Էթրենան, որ սուտ ըսեր էր — Ես Օվճէհէի թագաւորն եմ, և Օվճէհէն ինձմէ ապստամբեցրեր էր. մէկը Բարիլացի Նէթի Պէթիրան, որ ստախօս էր և այսպէս ըսեր էր — Նապուի Էտրխէրան եմ, ետքը Նէպու Նիթա Բարիլոնն ապստամբեցրաւ. մէկը պարսացի Մարթեան, որ սուտ ըսեր էր — Ես Ումանըն եմ Օվճէհէի թագաւորն և Օվճէհէն ինձմէ ապստամբեցրաւ, և մէկը Մարաստանի ժողովուրդէն Բէրափարէթէն, որ ըսեր էր — Ես Ուլքէթէրէհի ցեղէն Շա-

սերթիան եմ, և Մարաց երկիրն ապստամբեցրաւ. մէկն Էսքարթիաի ժողովուրդէն Ջէթրամէխման, որ սուտ ըսեր էր—ես Ուլքէշթէրէհի սերունդէն Էսքարթիաի թագաւորն եմ և Էսքարթիան ապստամբեցրաւ, մէկը Մարքուա ժողովուրդէն Քէրատան, որ սուտ ըսեր էր—ես Մարքուաի թագաւորն եմ և Մարքուան ապստամբեցրաւ. մէկը Վէհնաղար Պարսի ժողովուրդէն որ սուտ ըսեր էր—ես Խէրուշի որդի Պարթեան եմ և Պարսն ապստամբեցրաւ. մէկն Էրզնա Հայաստանի ժողովուրդէն, որ սուտ ըսեր էր—ես Նէպու Նիթաի որդի Նապուխ Էտրիւէրան եմ և Բարիլունն ապստամբեցրաւ:

Դ. Դարեհ թագաւորն կրսէ—Այս պատերազմներուն մէջ այս ինն թագաւորը զերի բրի:

Դ. (Վէսն աւրուած է):

Ե. Դարեհ թագաւորն կրսէ—Ո՛վ դու, որ ինձմէ ևտքը թագաւոր պիտի ըլլաս, աշխատէ որ երբէք ստախոսութիւնը թող չտաս, և այն մարդն, որ հաւատէ դուրս կելէ, լաւ պատժես. եթէ երկիրն այսպէս պահուի խաղաղ կմնայ:

Զ. Դարեհ թագաւորն կրսէ—Այս է իմ ըրածս. Որմիզդի օգնութեամբ ամեն բան ի գործ զրի. ո՛վ դու, ո՛վ որ ըլլաս, որ այս տախտակը կկարդաս, քեզ յայտնի ըլլայ որ այս տախտակին վրայ գծագրածներս սուտ չարձանագրուեցան:

Է. Դարեհ թագաւորն կրսէ—Որմիզդ իմ վկաս է, որ այս պատմութեան բոլոր զէպքերն ճշմարտութեամբ գրեցի:

Ը. Դարեհ թագաւորն կրսէ—Որմիզդի օգնութեամբ շատ ուրիշ բաներ ք բեր եմ, որոնք այս տախտակին վրայ չարձանագրուեցան, այն պատճառով որ չըլլայ թէ անոնք, որ ինձմէ ևտքը այս տախտակը կկարդան, ուրիշ տեղ ըրած գործերս սուտ համարեն:

Թ. (Լաւ պարզ չէ):

Ժ. Դարեհ թագաւորն կրսէ—Ո՛վ դու, որ իմ տեղակալը պիտի ըլլաս, իմացի՛ր որ ես այս գործերս հրատարակեցի այն պատճառով որ դու զանոնք չծածկես, եթէ դու այս տախտակը ժամանակին աշխարհի մէջ հրատարակես. Որմիզդ քեզ օգնական կըլլայ, քո որդիներն շատ կըլլան և և կեանքդ երկար կաւէ:

ԺԱ. Դարեհ թագաւորն կրսէ—Եթէ դու այս պատմութիւնը ծածկես, քո անունն աշխարհիս մէջ չմնար, և Որմիզդ քեզ թշնամութիւն կընէ, և անորդի կըլլաս:

ԺԲ. Դարեհ թագաւորն կրսէ—Որմիզդի օգնութեամբ ըրածս այս է, և Որմիզդ ու (բարի) հրեշտակներն են որ ինձ օգնեցին:

ԺԳ. Դարեհ թագաւորն կրսէ—Այս պատճառով Որմիզդ և (բարի) հրեշտակներն ինձ շնորհ բրին, որ հաւատէ դուրս չելայ և ստախոս չեղայ և բռնութիւն չբրի:

ԺԴ. Դարեհ թագաւորն կրսէ—Ո՛վ դու, որ ինձմէ ևտքը թագաւոր պի-

տի ըլլաս, ո՛վ որ ստախօս ու մեղադործ է, զան մի՛ անուցաներ և զան տապալէ:

ԺԵ. Դարեհ [Թագաւորն կըսէ—Ո՛վ դու, որ ինձմէ ետքը կկարդաս այս տախտակն որ գրեցի և կտեսնես այս պատկերներն որ քաշեցի, զգուշացի՛ր զանոնք անպատուելէ, և եթէ զանոնք պահպանես, դուն ալ խաղաղութեամբ կապրիս:

ԺԶ. Դարեհ [Թագաւորն կըսէ—Ո՛վ դու, որ այս տախտակն ու պատկերներն կտեսնես, եթէ զանոնք պահպանես, Արմիզդ քեզ օգնական ըլլայ և քո որդիներդ շատ ըլլան և կեանքդ երկար ըլլայ և ինչ որ ընես Արմիզդ քեզ յաջողութիւն տայ:

ԺԷ. Դարեհ [Թագաւորն կըսէ—Եթէ այս տախտակն ու պատկերներն տեսնես ու չպահպանես և զանոնք անպատուես, Արմիզդ քո թշնամին ըլլայ և քո որդիներն չապրին և ինչ որ ընես Արմիզդ այն գործը խափանէ:

ԺԸ. Դարեհ [Թագաւորն կըսէ—Ասոնք են որ ինձ հետ էին, երբ Պարթեան անուն կրող Մաքացի Քեմաթան սպանեցի, իմ նիզակակիցներս էին, և ասոնք միայն ինձ հետ էին—Պարսի ժողովուրդէն Վիտաֆրա անունով մէկը, Պարսի ժողովուրդէն Աթանա անունով մէկը, Պարսի ժողովուրդէն Մարտէհունիաի որդի Քէպրավա անունով մէկը, Պարսի ժողովուրդէն Զէփուրաի որդի Մէքապէխէլա անունով մէկը, Պարսի ժողովուրդէն Եսփասինա անունով մէկը:

ԺԹ. (կարդալ չըլլար):

Հինգերորդ սիւնակը կարդալ չըլլար:

Պատկերներուն մօտ գրուած 14 արձանագրութիւններու թարգմանութիւնը:

Ա. Դարեհի գլուխի վերն 18 տող գրուած են որոնք բառ առ բառ նոյն են առաջին սիւնակի սկզբի չորս յօդուածին հետ:

Բ. Դարեհի ոտքերուն տակ պառկած մարդի պատկերին տակ գրուած է.— «Այս Մաքացի Քեմաթա ստախօսն է, որ ըսեր էր—Ես Խէրուշի որդի Պարթեան եմ:»

Գ. Դարեհի առջևը կանգնած առաջին անձին մօտ գրուած է. «Այս Էթրենա ստախօսն է, որ ըսեր էր—Ես Ուլճէհէի [Թագաւորն եմ:»

Դ. Երկրորդ անձի կողմը գրուած է. «Այս Նէթի Պէթիրա ստախօսն է, որ ըսեր էր—Ես Նէպու Նիթաի որդի Նապուխ Էտրխէրան եմ:»

Ե. Երրորդ մարդի մարմինին վրայ գրուած է. «Այս Քերաթաթէթէ ստախօսն է, որ ըսեր էր—Ես Ուլքէշթէրէհի որդի Շասէրթիան եմ և Մարաստանի [Թագաւորն եմ:»

Զ. Չորրորդ անձի վերն գրուած է. «Այս Մարթեա ստախօսն է, որ ըսեր էր—Ես Ուլճէհէի [Թագաւոր Ումանըն եմ:»

Է. Հինգերորդի կողքը գրուած է. «Այս Զէթրաթէխմա ստախօսն է, որ ըսեր էր—Ես Ուլքէշթէրէհի սերունդէն եմ և Ասքարթիաի [Թագաւորն:

Ը. Վեցերորդի կողքը գրուած է. «Այս Վէհէաղրար ստախօսն է, որ

ըսեր էր — Ես Խէրուշի որդի Պարթեան եմ: »
Թ. Եօթերորդի մօտ զրուած է. «Այս Էրզնան է, որ սուտ ըսեր էր: Ես Նէպու Նիթաի որդի Նապուխ Էտրիսեան եմ՝ և Բարիլոնի թագաւորն:»
Թ. Աւթերորդի վերն զրուած է. «Այս Քերատա ստախօսն է, որ ըսեր էր — Ես Մարբանան եմ:»

ԹԱ. Վերջինի մօտ, որ երկայն գլխարկ ունի, զրուած է. «Այս Սարգիհա Սաքան է:»

Կիրոս մեր Տիգրան առաջինին ժամանակակից ըլլալով, Քարեհ առաջինն ալ Վահագնին ժամանակակից կըլլայ, Աղգային պատմագիրներն ու երգիչներն Վահագնի քաջութիւններն գովելով ու երգելով հանդերձ, ամենեւին չեն ըսեր որպիսի քաջութիւններ էին անոր ըրածներն: Օտարազգի պատմիչներն ևս թէև Քարեհի ըրածներու շատերն մանրամասնաբար կ'պատմեն, սակայն անոնք ալ բառ մի անգամ չեն ըսեր Հայերու հետ ըրած պատերազմներուն վրայ: Աւստի այս արձանագրութիւններն, որոնց ամբողջ ընթերցանութիւնն ու մեկնութիւնն իմէ ճշգրիտ կամ ճշգրտաման համարենք, ոչ միայն Հայերու, իրր ազգի մի այն ատենուան ունեցած զօրութեան վրայ մեզ բաւական տեղեկութիւն կ'հաղորդեն, այլ և Վահագնի գործած քաջութիւններն, որու դէմ ըլլալն գուշակել կտան, և նաև Խորենացու Տիգրան առաջինի վրայ պատմածը մասամբ իւրիք կ'հաստատեն ընդդէմ Քսենոփոնի որ բոլորովին հակառակ պատմութիւն մի կ'դնէ:

Արդ որպէս զի այս երկու պատմագիրներու պատմածներուն մէջ եղած տարբերութիւնն աղէկ տեսնուի, և վերը զրուած արձանագրութիւններու կարևորութիւնն ըմբռնուի, հարկ կ'համարիմ Խորենացու պատմածը խիստ համառօտաբար յիշել և Քսենոփոնինն Եփրեմ Զաղըճեանի Պատմութիւն Հայոց գիրքէն առնելով հոս դնել, և ետքինիս վրայ քանի մի դիտողութիւններ ընելէն ետքը անցնել արձանագրութիւններու այն յօդուածներուն, որ Հայերուն կ'վերաբերին:

Խորենացին Տիգրան առաջինի Կիրոսին աջակից ըլլալն, անոր հետ խիստ մոտերմութիւն ունենալն, Յոյներն (հաւանականաբար փոքր Ասիայի Յոյներն ըսել կուզէ) նուաճելն յիշելէ և Տիգրան ամեն կողմէ մեծապէս գովելէ ետքը իւր սովորութենէն դուրս մանրամասնութեամբ կ'պատմէ Մարաց թագաւոր Աթահակի զգացած կասկածն ու երկիւղը, նիւթած դաւը, Տիգրանի ըրած պատերազմը, Աթահակ սպանելն, ստացած փառաւոր յաղթութիւնն և Հայաստան բերած Մարացի զերիններն:

Իսկ Քսենոփոն ասոր հակառակ պատմութիւն մի կ'ընէ հետեւեալ կերպով. — «Երուանդ Տիգրանին հայրն, կըսէ, Աթահակին հետ պատերազմ ըրած ու յաղթուած ըլլալով անոր տուրք տալու և պատերազմի ատեն զօրքով օգնելու խոստում ըրած էր: Բայց Աթահակին մահուանէն ետքը, անոր Կիաքսար որդւոյն թագաւորութեան ժամանակը, երբ որ Բարիլացոց թագաւորն ամեն կողմէն Մարաց տէրութիւնը կնեղէր, Հայոց թագաւորը յարմար առիթ գտաւ և տուրք ու զօրք տալը դադրեցուց: Ասկէ ետքը

պատմութիւնը այսպէս յառաջ կտանի. Կիաքսար Բարիլացւոց դէմ պատերազմի ելլելու պատրաստութիւն տեսնելով, Կիւրոսն իւր քրոջ որդին իւր բանակին զօրապետ դրաւ. Ասիկայ երբոր Պարսից զօրքով Կիաքսարին մօտ եկաւ և իմացաւ որ Հայոց թագաւորը հարկ ու զօրք տալը դադրեցուցեր է, թագաւորէն խնդրեց որ ինքը անոր վերայ խաւրէ, խոստանալով որ առանց դժուարութեան անիկայ իրեն առաջինէն աւելի հաւատարիմ բարեկամ կընէ: Կիաքսար աս բանիս հաւանածին պէս Կիւրոս զօրքին կէտք Քրիսանտաս զօրապետին հետ Հայաստանին ան լերան վրայ խաւրեց, որ Հայոց թագաւորը դրսէն իւր վերայ թշնամի յարձակած ատեն իւր ընտանիքովն ու գանձովը կփախէր կապաւինէր, և պատուիրեց որ անտառներուն մէջ պահուէր տի ու քանի մի պզտիկ խմբեր խաւրէ, որոնք աւազակաց պէս պատահած մարդիկներուն վրայ յարձակին և վախցնելով փախցնեն, որպէս զի հոն զօրք կեցած ըլլալը Հայոց թագաւորը չիմանայ, Իսկ ինքը զօրաց մնացած մասն առած Հայաստանին սահմանն եկաւ. իրրեւ թէ որս կուղէր ընել, ինչպէս շատ անգամ բրած էր, և անմիջապէս Երուանդին դեսպան խրկեց, պահանջելով որ շուտով հարկն ու զօրքն հետն առած իւր մօտ գայ: Հայոց թագաւորն այս յանկարծական դէպքէն զարհուրած, իւր ընտանիքն ու պզտիկ որդին լերանց վերայ խրկեց, և ինքն սկսաւ զօրքը պատրաստել. բայց լսելով որ Կիւրոս մօտեցեր է, ամեն բան թող տուաւ և քիչ մարդով բլրի մի վրայ փախաւ. իսկ իւր ընտանիքն ու որդին լերան վրայ ելլելուն պէս Քրիսանտասին զօրաց ձեռքն ինկան, Կիւրոս ան ատեն Երուանդին փախած բլուրը պաշարեց և անոր իմաց ըրաւ որ վար իջնայ ու պարապ տեղ սովէն ու ծարաւէն շնեղուի: Թագաւորն որովհետեւ ուրիշ ազատելու ճար մը չուներ, բլրէն իջաւ ու Կիւրոսին մօտ եկաւ: Նոյն ժամանակը Տիգրան իւր երէց որդին, որն որ ուրիշ տեղ մի գացած էր, հոն հասաւ, և հայրն ու բոլոր թագաւորական ընտանիքը գերութեան մէջ տեսնելով սկսաւ լալ և ողբալ. իսկ Կիւրոս անիկայ տեսածին պէս. «Աղէկ ատեն եկար, ըսաւ, որ հօրդ վրայ ըլլալու դատաստանը լսես»:

Ասկէ ետքը Պարսից, Մարաց և Հայոց իշխանները ժողովեց, նաև Երուանդին ընտանիքն ալ կանչեց, և երբոր ամենն եկան, սկսաւ Հայոց թագաւորին հետ այսպէս խօսել. «Նախ քեզ խրատ կուտամ որ, ըսաւ, դատաստանի մէջ սուտ չխօսիս. վասն զի ստութիւնը յանցաւորը զթութեան անարժան կընէ: Որուն Հայոց թագաւորը պատասխան տուաւ. Ինչ որ կուզես հարցուր, ես քեզ ճշմարիտը կըսեմ. թող ճշմարտութեան համար ինչ որ ըլլայ ըլլայ: Ան ատեն Կիւրոս սկսաւ հարցնել, Դուն իմ մօրս հօրն Ափղահակին հետ պատերազմ չըրիր և անկէ յաղթուելով հարկ ու զօրք տալ չխոստացար, արդ հիմա ի՞նչու հարկը չես վճարեր և զօրք չես տար: Ազատութեան բաղձացի, ըսաւ Հայր, Ուրբմն, ըսաւ Կիւրոս, ծառայ չըլլալու համար պէտք է կուռել: Բայց դուն ըսէ ինձ, թէ որ քո իշխաններէդ մէկը յանցանք մի ընելու ըլլայ, անիկայ իւր իշխանութեան մէջ թող կուտաս, թէ անոր տեղ ուրիշ մի կգնես, և թէ որ անիկայ շատ

ստացուած ունեւնայ, իրեն կ'ընդունէ որ անոնք վայելէ, թէ ձեռքէն կառնուի: Իշխանութենէ կ'հանեմ, պատասխանեց, և ամեն ինչքերը կ'առնում: Իսկ եթէ իմանալու ըլլաս որ քեզ դէմ ապստամբեր և թշնամւոյն կողմէ անցեր է, ի՞նչ կ'ընես: Կ'առնեմ կսպանեմ, ըսաւ թագաւորը: Աս խօսքերը լսելով Երուանդին ընտանիքն սկսան լալ և վայնասուն մի հանել, ստոյգ համարելով որ թագաւորն այսպէս իւր բերնով իւր մահապարտ ըլլալուն վճիռը տալով թէ ինքն և թէ իրենք պիտի որ սպանուին: Կիւրոս անոնց հրամայեց որ լռեն, և նորէն թագաւորին դառնալով. թող քո իրաւունքդ այնպէս ըլլայ, ըսաւ, բայց ինձ ինչ խրատ կուտաս: սպանել թէ ազատել:

Երբ որ թագաւորը տարակուսած լուս ու պապանձեալ կեցաւ և չէր գիտեր որ ինչ պատասխան տայ, Տիգրան մէջ մտնելով ցուցուց Կիւրոսին որ եթէ իւր հայրն սպանելու ըլլայ, Մարաց տէրութեան մեծ փեսա կ'հասցնէ. ասոր հակառակ թէ որ անոր շնորհք ընէ, զինքը կ'վաստի և անկէ ետեւ իրեն ու թագաւորութեան մշտնջենաւոր հաւատարիմ՝ դաշնակիցն ու օգնականը կ'լլայ: Կիւրոս որ արդէն աս բանիս կ'բաղձար, Տիգրանին այս խօսքերը բաւական երաշխաւորութիւն համարեցաւ ու Հայոց թագաւորն ազատ թողուց, միայն անկէ 1500 տաղանդ և 24,000 զօրք առաւ, որոնց զօրավար Տիգրանն եղաւ. (Քսենոփոն, Կիւրոսի Խրատ, Գիրք Բ. գլ. 4 և Գիրք Գ. գլ. 1—3):

Թողնելով ազգային պատմագիրներէ հանուած ու հանուելիք ապացոյցներն Քսենոփոնի մեր Երուանդի ու Տիգրան առաջինի վրայ պատմածի անստուգութիւնը հաստատելու համար, նախ կուզեմ հոս յառաջ բերել Ուլլիէմ Սմիթի ըրած խոհական դիտողութիւնը Քսենոփոնի Կիւրոսի Խրատ գրքին նկատմամբ: Այս պատմագիրն Քսենոփոնի կենսագրութիւնը համառօտաբար ընելէ և անոր իւրաքանչիւր գրական գործի արժանիքը զատ զատ յիշելէ ետքը այսպէս կ'չարունակէ իւր խօսքը. Կիրօպէղահան (Կիւրոսի խրատ), կ'ըսէ, Քսենոփոնի ամենէն աւելի զուարճական ու ժողովրդահաճ գործքերէն մէկը, կ'զաւանէ պարսկական պիտութեան հիմնիչ Կիւրոսի պատմութիւնն ըլլալ. բայց իրականօրէն տեսակ մի աշխարհավարական վիպասանութիւն մի է և չժառանգեր իբր պատմական գործք որ և է հեղինակութիւն. Հեղինակի դիտաւորութիւնը կ'ընդունի եղեր է կատարեալ տէրութեան մի պատկերն զծել և թէև տեսարանը Պարսկաստանի մէջ գրուեր է, սակայն գործքի նիւթերն նոյն իսկ իւր փիլիսոփայական գաղափարներէն և Սպարտայի սովորութիւններէն ելուզուած են և պատուաւ տուած են Կիւրոսի նկատմամբ հասարակ եղած ժողովրդահաճ վէպերուն վրայ *):

Եւ յիշելի վերն առաջ բերուած Քսենոփոնի մեր Երուանդի ու Տիգրանին վրայ ըրած պատմութիւնն աւելի թատրոնական կտորի մի կ'նմանի:

այնքան դեպքերն յանկարծական ու զուգադեպ են, քան թէ լուրջ պատմութեան մի։ Ուշադրութեամբ այն կարգացած ատենը պետքէ կամ Երուանդ ու Տիգրան փոքր իշխաններ կամ լաւ ևս Տէրէպէլէնէր և իրենց իշխած երկիրն Հայաստանն ալ Տէրէպէլէնէն մի համարել և կամ Քաննոփոնի պատմածն անստոյգ։ Չենք կրնար Երուանդ ու Տիգրան Տէրէպէլէնէր համարել, քանզի ոչ միայն ազգային պատմութիւնն ասոր հակառակ կպատմէ, այլ նաև նոյն իսկ յոյն պատմագրի խօսքերն այդ կարծիքին դէմ կենլն երբ կըսէ թէ «Միայն անկէ (Երուանդէն) 1500 տաղանդ և 24000 զօրք առաւ և Արդ նախ Տէրէպէլյու մի կարողութենէն մեծապէս վեր կըլլայ 24000 զօրք իւր իշխանութենէն դուրս հեռաւոր երկիր մի ուրիշին օգնականութեան խրկել անտարակոյս պարտաւոր ըլլալով այդ թիւի կրկինն իւր երկիրն մէջ պահելու։ Երկրորդ իւր հարկ վճարուած 1500 տաղանդն, որ և թէ արծաթ համարենք ու թ ու կէս միլիօն և եթէ ոսկի ու թսուն հինգ միլիօն փրանք կրնէ, խիստ ահագին գումար մի է, նկատողութեան առնելով այն ատենուան, այսինքն ասկէ 2450 տարի առաջուան, երկրիս դրամական վիճակն և ստակի ունեցած արժէքը, գումար մի, որ արդի միլիարդի մի (1000 միլիօն) արժէքն ու զօրութիւնը կունենայ, և որ փոքրիկ իշխանութիւն մի և մինչ անգամ փոքրիկ թագաւորութիւն մի այդչափ գումարն իւր հարկ վճարելն ոչ երբէք կրնայ։ Բայց եթէ Հայաստանը մեծ երկիր մի և այդչափ հարկ վճարելու կարող համարենք, այն ատեն ինչպէս կրնան պարգարանուիլ այն խօսքերն թէ «Աւրոս զօրքին կէսը Քրիստոստաս զօրապետին հետ Հայաստանին ան լերան վրայ խաւրեց, ուր Հայոց թագաւորն դրսէն իւր վրայ թշնամի յարձակած ատեն (իւր թէ աւագակապետ մի ըլլար) իւր ընտանիքովն ու գանձովը կփախէր կապաւինէր։ Աւր զնելու է այդ ապաւէն լեռն—անշուշտ ոչ Հայաստանի սահմանադրութենէն մօտ քանզի այն ատեն ապաստանարան չէր կրնար ըլլալ, այլ յաւէտ Հայաստանի կամ թագաւորութեան կենտրոնին մօտ տեղ մի։ Ուրեմն ի՞նչպէս կրնար Քրիստոստաս բանակով մի, որ Աւրոսի զօրքի կէսն էր, Հայաստանի մէջէն առանց ուէ գոռաւորութեան կամ մանր կռիւներ ընելու այնպէս անցնել և մերձենալ այն լեռին որ թագաւորն չլսէր և Աւրոսի մերձենալէն յանկարծակի գար և զարհուրելով ոչինչ չկարենար ընել, բայց միայն քանի մի մարդով բլուրի մի ծայրն փախչել ապաւինիլ։ Ասոր անհաւանական ըլլալն անչափս կդառնայ, երբ յիշուի որ Երուանդ իւր նորոգ ապաստանած մէկը, միշտ արթուն ու պատրաստ պետք էր որ ըլլար։

Արդ գամ արձանագրութիւններուն. —

Գարեհ ինչպէս կուսնուի այս արձանագրութիւններէն իրեն դէմ պատերազմողներու ամենքն ալ ապստամբ կանուանէ, ամեն պատերազմներուն մէջ յաղթական կելլէ—Արմիզդի օգնութեամբ իմ զօրքս ապստամբ զօրքը կտորեց ըսելով։—Սակայն պատմութիւնը, գլխաւորապէս յունական աղբիւրէ ասոր միշտ յաղթական ըլլալը չհաստատէր, բայց կըսէ թէ Սկիւթացւոց վրայ յարձակած ատենն ոչ միայն կամակոր ու զրեթէ յաղ-

Թուած ետ դարձաւ այլ քիչ մնաց որ իւր բոլոր զօրքը ջնջուէր։

Եթէ Գարեհի պատմութիւնը զանազան ու ժամանակակից պատմաբաններէ աւանդուած ըլլար, այն ատեն զիւրին կըլլար հեղինակութիւններու բաղդաւորմամբ ճշմարտութեան մօտենալ կամ հասնել. սակայն գրականութեան ծաղկելէն առաջ տեղի ունեցած ամեն դէպքերու պատմութեանը նման Գարեհինն ալ, որ կասկածներէ ու հակասութիւններէ բոլորովին անզերծ չէ, պէտք է մեծ զգուշութեամբ և անվստահութեամբ ընդունիլ։ Ուստի անոր նկատմամբ պատմութեանը միջէն հաւանականութիւնը կամ հաւանական ճշմարտութիւնը միայն կրնայ գուշակուիլ և ոչ հաստատութեամբ ցուցուիլ։ Գարեհի յաղթութիւնն անտարակոյս համարելու է այն պատերազմներուն մէջ երբ որ կրտէ թէ—ապստամբ թագաւորն կամ պետք բռնեցի—և բռնածներու պատկերներն ալ արձանագրութիւններուն մօտ գծել տուեր է։

Հայերու հետ ըրած պատերազմներուն դալով, որոնք մեզ համար ամենէն աւելի կարեւորութիւն ունին, զիտողութեան արժանի հինգ գլխաւոր կէտեր կան։

Առաջին. Գարեհ մեծ ու զօրաւոր համարուած ազգերու հետ, ինչպէս Քարիլացիներու, Մարերու և այլն, միայն մէկ կամ երկու պատերազմով գործը կ'ընցնէ. իսկ Հայերու հետ հինգ մեծ պատերազմ կ'ընէ։

Երկրորդ. Հայերու դէմ նախ Տարափէշէ անունով Հայ մի կիսրկէ, որն իւր հրամանատարներէն մէկը կամ պերճ կանուանէ և ետքէն Պարսիկ մի Աօմսա անունով։ Ի՞նչպէս բացատրելու է Հայերու դէմ պերճ Հայ մի կիսրկէն. եթէ ոչ կարծելով որ այս Հայն իւր թագաւորին դէմ ապստամբած նախարար մի եղած պիտի ըլլայ, և հետեւապէս օգնութեան համար Գարեհին զիմած, և Գարեհ ալ իրեն զօրք տալով Հայաստան խրկած է, որ չկրնարով բան մի ընել կամ լաւ ևս յաղթուելով, Գարեհ պարտաւորված է ուրիշ անգամ զօրք խրկել Պարսիկ մեծի մի հրամանատարութեան ներքոյ։

Իսկ եթէ Տարափէշէ Հայերուն յաղթած և անոնք նուաճած ըլլար, ի՞նչ հարկ կար Պարսիկի մի հրամանատարութեամբ նոր զօրք խրկելու։

Երրորդ. պատերազմներն այլ և այլ տեղեր կ'ըլլան, և չորրորդ—պատերազմը որ Աօմսա առաջին անգամ կ'ընէ Հայաստանէն դուրս և Ասորեստանի գաւառներէն մէկին մէջ տեղի կ'ունենայ, Ասկէ կրնանք մտաբերել որ Տարափէշէ յաղթուած ըլլալով, Հայերն Հայաստանէն դուրս Ասորեստանի գաւառներէն մէկն արշաւած ըլլալու են, որ Գարեհ պարտաւորուած Աօմսան նոր զօրքով անոնց դէմ խրկեր է, և ասոր համար է որ պատերազմն Ասորեստանի մէջ տեղի կ'ունենայ, և հինգերորդ—պատերազմը դարձեալ Հայաստանին մէջ կ'ըլլայ, բայց յիշուած տեղի անունը կարելի չէ մեզ ծանօթ անուններէն մէկին վստահութեամբ յատկացնել։

Չորրորդ. Հայաստանի թագաւորի և կամ ապստամբապետի ոչ պատկերն իբր գերի արձանագրութիւններու մէջ քաշուած է և ոչ ալ գերի

ընտելիլը, քիթի ու ականջներու կտրուիլն և կամ սպանուիլը յիշուած է. ինչպէս քանիցս անգամ Պարեհէն պարծանքով յիշուած են Մաքացի Քէմաթաինը և ուրիշներունը: Եթէ Հայերու վրայ տարած յաղթութիւններն ճշմարիտ ըլլային, տարօրինակ բան մի պիտի ըլլար որ այնչափ պատերազմներէ ետքը անոնց թագաւորն կամ ապստամբապետը չընտելէր կամ գէթ սպանուիլը չյիշուէր:

Հինգերորդ. նկատողութեան արժանի է որ Բաբելոնի Տէհվանանա գաւառէն Հայ մի վեր կելլէ Բաբելաստանը կապստամբեցնէ, Բաբելոն քաղաքը կառնէ և Բաբելոնին թագաւոր կըլլայ, և ետքէն Պարեհէն յաղթուելով կընտելի ու կսպանուի:

Այս յօդուածը բացատրելու համար պէտք է— կամ կարծել որ Բաբելոնի այս գաւառը Հայերու իշխանութեան տակն էր, և անոր պետը կամ կուսակալը Հայաստանի թագաւորէն զրդուելով և զօրքով ու ստակով օգնուելով կ'յաջողի Բաբելաստանը Պարեհէն ապստամբեցնել, մայրաքաղաքն առնել և թագաւոր դառնալ. և կամ Էրզհան Հայերու թագաւորէն խրկուած զօրապետ մի էր որ Տէհվանանա գաւառին տիրելով և անակնկալ յաջողութիւններ ունենալով յաջողք էր Բաբելաստանի միւս գաւառներն ալ ոտքի հանել ու Բաբելոն քաղաքն առնել: Բայց եթէ այս երկու կարծիքներն անհաւանական երեւին և պնդուի որ Հայերն իրենք արդէն նուաճուած ու Պարեհէն հպատակ էին. այն ատեն պիտի հարցուի մի՞թէ հաւանական է որ սոսկ Հայ մի օտար երկրի մի մէջ միայն «ես այն ինչն եմ» ըսելով յաջողի ամբողջ երկիրն ապստամբեցնել իւր թագաւորին դէմ, այն երկրին տիրել և ինքզինքը թագաւոր հրատարակել: Այսպիսի բան մի հաւանական կարծելն ըստ ինձ անհեթեթութեան ծայրն կըլլայ:

Ար ինչ այս արձանագրութիւններէ կրնանք հետեցնել այն է— որ Հայաստան Պարեհի ատենն ընդարձակ երկիր մի և Հայերն ալ մեծ զօրաւոր ու անկախ ազգ մի պիտի եղած ըլլան, և պատմագրական ուրիշ ամեն պարագաներն աղէկ կշռելով եզրակացնել, որ Քսենոփոնի մեր Եւրուանդի ու Տիգրանի վրայ բրած պատմութիւնը բոլորովին անստոյգ և կամ ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ զուարճական վէպ մի. ինչպէս ալ արդի պատմագէտներն կհակին նկատել անոր Ալեքսի Խրատ ամբողջ գիրքը:

Ն. ԳՐԻՐՅԵԱՆ:

ԻՍՒԷՐ:

Այգլիսիներին է Աստուծու
արքայութիւնը (Ղուկ. ԺԸ. 16):

Ասիրեմ հանգչել սրտով և հոգով
Փոքր մանուկների ընկերութեան մէջ,
Ասիրեմ ես միշտ նայել վայելել
Նոցա կենդանի և ուրախ խաղեր,
Ասիրեմ նոցա անմոռուն խօսքին,
Իբրեւ սոխակի երգին, ականջ դնել: